

Віктор МОЙСІЄНКО

**ОСТРОЗЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ОСЕРЕДОК У ПРОЦЕСІ
ВИРОБЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-
ПИСЕМНОГО СТАНДАРТУ.**

У статті відзначено роль діячів Острозького культурного осередку кінця XVI – початку XVII століть у процесі вироблення тогочасної літературно-писемної мови, яку сучасники називали «простою» або «руською».

Ключові слова: *писемна пам'ятка, Острозький культурний осередок, мовний узус.*

У процесі витворення національних літературно-писемних мов завжди прямо чи опосередковано присутній взірець, певний ідеал, який у випадку сприйняття більшістю, стає своєрідним узусом, згодом і нормою. Вочевидь норма (стандарт) упроваджується на державному рівні і підтримується законодавчо. Наскільки можна говорити про писемну норму в давнину, наприклад, у середньовіччя? Враховувати обов'язково потрібно конкретні обставини й ситуації. У другій половині IX ст. на сході Болгарії склалися особливо сприятливі умови для розвитку писемності слов'янською мовою. На церковному соборі 893 р. старослов'янська мова була проголошеною мовою церкви і держави. Не більше, не менше стає офіційною, державною. При написанні релігійних текстів місцеві писарі взували на перекладені й укладені солунськими братами Кирилом і Мефодієм та їхніми учнями книги Святого Письма. Старослов'янська мова стала взірцем для більшості південних та східних слов'ян. Проте цей взірець ніколи не був тривалий час сталим, стабільним. Він завжди більшою чи меншою мірою онароднювався розмовною місцевою стихією.

Потрапивши на землі Київської Русі, загалом добре вироблена старослов'янська мова в її болгарському ізводі, була зразком для руських людей. Те, що старослов'янський мовний взірець був напрочуд впливовий на Русі, свідчить його фактично безперервна тяглість аж до XVII ст., коли українці й білоруси, вже остаточно визрівши до друку Святого Письма зрозумілою для простого люду мовою, все ж і в Заблудові 1569 року і в Острозі 1581 року видрукують його старослов'янською. Вирішальним став саме факт наявності старослов'янського мовного зразка! Отже, в конфесійній сфері старослов'янщина панувала майже до кінця Ренесансу. Інакше було в інших сферах використання писемної мови. Уже в Київській Русі з'являються твори, де відхід від

старослов'янського взірця став очевидним. У подальшому світська писемність все більше вивільняється від церковнослов'янщини, наповнюючись народнорозмовними елементами, елементами мов-контактерів. Відбувається зміна взірця. Але, говорячи про церковнослов'янську мову, треба пам'ятати, що вона була добре виробленою, цілком сформованою, що зусібчч відповідала поняттю «літературна мова». Це був справді мовний стандарт, зразок, якому можна було вчитися за певними правилами. На що орієнтувалися люди руські в XV – XVI ст., коли усвідомили, що писати варто «выразумѣнїа ради простих людей, которые письма полского читати не умеют, а языка словенского, читаючи писмом рускимъ, выкладу з словъ его не розумеют»¹? Які були в руських людей, що проживали у Великому Князівстві Литовському та Польській Короні, мовні зразки? По-перше, старослов'янська мова, по-друге, традиція використання руської мови на народній основі в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві, по-третє, від кінця XVI ст. – польська. Як і коли зреалізувався в культурному середовищі українців та білорусів (людей руських) відхід від старослов'янського мовного взірця? Зрозуміло, що «народження» руської мови (літературно-писемної мови українців і білорусів) відбувалося поступово. Вершинним актом її прояву, мабуть, стала поява трьох Статутів ВКЛ, а також руськомовна (чи простомовна) рукописна та друкована продукція українських та білоруських культурних осередків. Незважаючи на те що ці осередки географічно були дуже віддалені (Острог, Львів, Дермань, Луцьк, Несвіж, Забудів, Вільно), їх значною мірою об'єднувало послуговування однією, (і це без будь-якої кодифікації²) літературно-писемною мовою.

Одним із найвпливовіших і чи не найбільш значимих таких осередків був Острог. Діяльність учасників Острозького культурного осередку (ОКО) розпочинається в другій половині XVI ст., а перші друки нецерковнослов'янською мовою з'являються у 80-х рр.³ Ці дати важливі для усвідомлення початків певної стандартизації руської мови. Майже одночасно східнослов'янський кириличний світ побачив два видання, які суттєво вплинули на подальший розвій писемно-літературної мови на українських і білоруських землях – це «Ключ царства

¹ В.Мякишев. Язык Литовского статута 1588. – Краков. – С. 29.

² Граматика волиняка Івана Ужєвича 1643 року була рукописна, до того ж написана у Франції. Говорити про її вплив на формування норм тогочасної писемної мови немає жодних підстав.

³ Передмова до Острозької Біблії (1581), Ключ царства небесного (1587).

небесного...» Герасима Смотрицького та Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. Зараз важко сказати, яким був наклад «Ключа...», проте, треба думати, що серед освічених верств руської людності він мав поширення. Примірник Статуту 1588 р. безсумнівно був у всіх повітових канцеляріях, а також, не виключено, що й у князівських та шляхетських родин, адже мав бути дороговказом у врегулюванні правових відносин. Мова Статуту і острозьких друків стали також своєрідним взірцем для українців і білорусів. Про очевидний вплив Статуту та видань Острозької друкарні на подальший розвиток української й білоруської писемно-літературних мов годі сумніватися. Складніше відповісти на питання: Чому вихідці з різних місцевостей України й Білорусі (наприклад, Г.Смотрицький зі Смотрича тепер Хмельницької обл., Д.Наливайко з Гусятина тепер Тернопільської обл., А.Римша із с. Пенчина тепер Новогрудського р-ну Брестської обл.), пройшовши через аудиторії Острозької академії, у власних творах майже не виявляли свої рідні говірні особливості? Аналізуючи оригінальні твори та переклади Острозької друкарні, складається враження, що їх ретельно хтось відредагував за неіснуючими, але вочевидь помітними правилами.

І в творах А.Римші, і в Г.Смотрицького, і в Д.Наливайка знаходимо безсумнівно більше спільних рис, ніж оригінальних місцевих говірних.

Для прикладу наведемо три зразки творів представників Острозького культурного осередку.

Герасим Смотрицький

Яснєѡсвєцѡному и вел'можному кнѣжти а пнѣ

Александрови Константиновичови Бѡжию млѣстию кнѣжти

Острозскому,

воевѡдичови кѣевскому и прѡчаа и дѡлей и ещѣ.

Яснєѡсвєцѡное, велможное а млстивое кнѣжа.

Ижъ мѡло не всѣ рѣчи, створѣныє ѡт почѡт'ку свѣта за предѣвными оустроєниємъ их творѣца, переходѣти єдины по других и пременѡтисѡ и гѣнути мусѡт. Єдины в' єдиномъ округоу лѣта, другѣє в' колку, инѣє в' колкудесѡть аж и до стѡ и дѡлей. Ачѣ естество или натура их не гѣнѣть, кгда жѣ прѡшлому подобное вырѡстѡеть и рѡдитсѡ єдино з' другѡго.

Тѡкже и нарѡдъ дюдскѣ, котѡрому всѣ тѣє рѣчи суть подручны

и подány: вы́соко летáющие пт́ицы, глубо́ко плаваю́чие ры́бы, бы́стро ска́чущіе звѣри и все иное под но́ги ему́ есть покоренò. Авжды́ и той та́кже мен́итиса, толко не гинути мусит. Еди́ны корòтко ли, до́лго ли на свѣте побивавши, до общѣ́ ма́тере свое́е ворóчаютса, а и́ные на мѣстца их наступаю́т. И такъ в томъ во́ла Бж́іа дѣтса и дѣатиса будеть ажъ до скончáніа свѣта⁴.

Андрій Римша

На преславные а старовечные клейноты или гербы
ясневѣлможного пана Лва Сапєги, подканцлєрего Великого
Кназства Литовского, Слонимского, Маделского, Марковского и
прочих старосты епикграмма.

Всє можемъ своимъ ѿчесомъ лацно ѿбачити,
Дольжыни и широкость шнуromъ позначити.
И чловека можемъ познати по твары,
Если въ себе не маеть лишнее привары.
Але где цнота себе ѿбрала ѿселость,
Тамъ роетропъ есть до всего и мужьскаа вмелост,
Которая зацные завжды дома буди
І клейноты роздаеть, тыми слынуть люди.
Бо такие николи зъ света не изъходеть,
Але ѿдин по другомъ во веки славу плодеть.
Хочешъ же са присмотрет гербомъ, правє, значнымъ,
Заразъ можешъ познати, суть в дому зацнымъ.
Зьдавна славныхъ Сапєгов тыє з предковъ своихъ
Заквитывали въ цнотахъ, знат, во лилияхъ троихъ,
При которих з ѿружьемъ коньный воинъ стоить,
Знакомъ того, иж са з нихъ ни ѿдинъ не боить.
Служить своимъ сподаремъ ку каждой потребе,
Не литуючи скарбов, ни самого себе.
Къ тому видишь якъ въ локоть пострелена рука,
Видишь, ижъ вьскрозь изъ туга з пострелного лука.
Такий пострель никого дома не поткаеть,
Ѿдно, хто поганьские польки розрываеть.
Въ тыхъ же гербєхъ посредку есть стрела зъ крестами
Дмема, а третий блиско ѿсажономъ луками.

⁴Публікація за виданням: Герасим Смотрицький. Ключ Царства небесного. / Підгот. до вид. В.Мойсієнко, В.Німчук. – Житомир, 2005. – С. 5.

Тые знакомъ, ижъ они болшь дла хрестиянства,
Клали здорое свое, не смотречи паньства.
Смотри жъ вышей, узиришь тамъ над гельмомомъ коруну,
Котораа даеть знать, ижъ тамъ Богъ фортуну
И цноту зъ сильнымъ мужствомъ сполне коронуеѣт
Чого у нихъ ани моль, ни ржа не поспеуеѣт.
А живете Сапегове вси в многие лета,
Ваша слава слыѣт будеть, покуль станеть света.
Подавайте жъ потомкомомъ, што маете зъ предьковомъ,
Вед же и ваших цных справ ввевесь светъ полонъ светьковомъ.
Андрей Рымьша⁵.

Дем'ян Наливайко

На гербъ я снѣ ѡ свецѣныхъ и хъ млсти
кнѣзатъ Ѡстрѣзскихъ
Гербъ кѣждый цнѣты дѣмѣ выражаеѣтъ
зѣлаца кѣдѣса в чѣмъ бѣгъ не ѡбражаеѣтъ.
На кони рыцерь зъ мечѣмъ значит мѣзѣство,
а крсть, мѣсацъ и звѣзды набожѣнство.
То ѡбоѣ в томъ домоу кѣждый бѣачить,
моудрый признает, глоупый а ко рѣачить.
Прозѣба читѣлника ѡ часѣ
Часѣ дорогѣй, часѣ не переплачѣный.
назѣбыѣт скѣпоу вагою мнѣ оузычѣный.
Быстрѣй над мѣрскѣй корабль живѣтъ мѣй провадишь,
нѣгдѣ дла спочинѣна зъ нами не завадишь.
Власне а кѣ котѣрыѣ в днѣ корабля лежатъ,
здастьса и мѣ жѣ внѣмъ стоатъ кѣгы
наѣпроудше бѣжатъ.
В ѡко мѣгнѣню мѣ провадит вѣкъ мѣй кѣстарѣсти,
а нѣ са розбѣачити могоу в той малѣсти.

⁵ Публікація з тексту оригіналу Статуту 1588 року за виданням: Статути Великого Князівства Литовського у 3 томах. Т. III. Статут Великого Князівства Литовського 1588 року у 2 книгах. Книга 1. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одеса, 2004. – С. 26-27.

Падію бо вѣм (а правдіве) змѣреный вѣкъ,
Давыд прѣркъ до бѣга рѣкъ маеть чоловѣкъ.
Не смѣю тѣ ѡткладати на вѣкъ потѡмный,
бѡмъ тебѣ непѣвень іако чловѣкъ оуломный.
Дароуй ми то прочитати и оучинити,
ѡ що бы мѣ там южъ не могли ѡбвинити.
Оузычъ до поправы живота іакого днѣ,
поки не згасла вѣкоу моѣго походнѣ.
Если мѣ не сфолькгоуѣшь пѣвне мѣ стрѣтиш,
и южъ мѣ там и тѣсачею лѣт не заплѣтиш⁶.

Порівнюючи наведені зразки, відзначимо хіба деякі фонетичні особливості у Римші: відсутність літери *ѣ*, вживання графеми *ы* після шиплячих, однак загалом певна уніфікація писемної мови, якою послуговувалися представники ОКО, очевидна.

Що ж саме справляло і справляє враження на дослідників про наддіалектний характер цієї мови? Уявне бажання писарів якимось чином дбати про зрозумілість письма для всіх «людей руських»? Традиція використання літературно-писемної мови Київської Русі, яка мала багато спільних ознак для вихідців з українських та білоруських земель? Ні перший, ні другий факт цілковито відкидати не можна, але в жодному випадку – вони не вирішальні. Живомовний чинник у перших грамотах великокняжої канцелярії був очевидний. Проте пошуки витоків цього елемента на півночі Білорусі та півдні України незаперечно приводили істориків мови у лінгвістичний тупик. Вирішальну роль у появі помітної частки живомовної стихії «руської мови» відіграли поліщуки, які і внесли отой незбагнений і нездоланий для багатьох дослідників надрегіональний характер цієї мови. Очевидно, що усвідомлення мовної ситуації для XV-XVII ст. неможливе крізь призму існування лише двох сформованих літературно-писемних мов – білоруської та української. Від XIV ст. щонайменше, а вочевидь, що й раніше, на землях Південно-західної Русі виразно постає поліський мовний континуум. Чи не тому, яку б спірну українсько-білоруську пам'ятку ми не взяли, з великими потугами знаходимо кілька південнукраїнських або білоруських рис. Але з легкістю більшість

⁶Публікація зі стародруку: Л-карство на іспалый оумыслъ чоловчій. – Острог, 1606. Зберігається у відділі стародруків НБУ імені В.Вернадського, шифр: Кир 795. – С. 1-2.

із них укладається в мовні характеристики поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) діалектів.

Думаємо, варто виділити основні дві тенденції у процесі витворення так званої «простої» літературно-писемної мови на українських та білоруських землях: по-перше, врахування традиції попередників використовувати народно-розмовну стихію, передовсім у практиці справочинства; по-друге, свідоме відштовхування вузько-локальних (передовсім властиво південноукраїнських та білоруських) діалектних рис.

Виктор Мойсиенко

Острожский культурный центр в процессе выработки украинского литературно-письменного стандарта

В статье отмечена роль деятелей Острожского культурного центра конца XVI - начала XVII веков в процессе выработки тогдашнего литературно-письменного языка, которую современники называли «простым» или «русским».

Ключевые слова: *письменность, Острожский культурный центр, языковой узус.*

Victor Moyisienko

Ostrog's cultural center in the progress of producing of the Ukrainian literary-writing standard

In the article were noted the role of figures of Ostrog's cultural center the end of XVI – beginning of XVII centuries in the process of producing of that time literary-writing language, what contemporaries named “simple” or “russian”.

Keywords: *writing memorandum, Ostrog's cultural center, language uzus.*